

KULTURA, IDENTITET, DRUŠTVO – EUROPSKI REALITETI

ZBORNİK RADOVA
I. međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa
(Osijek, 20. – 21. ožujka 2013.)

Odjel za kulturologiju – Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Osijek
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Osijek – Zagreb, 2014.

Sunakladnici

Odjel za kulturologiju

Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu

Za nakladnike

izv. prof. dr. sc. Jasmina Lovrinčević

Odjel za kulturologiju Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

prof. dr. sc. Vlado Šakić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu

Uredništvo

Miljenko Brekalo, Angelina Banović-Markovska, Mate Buntić,
Snježana Čolić, Maja Jakimovska-Tošić, Zlatko Kramarić, Ivica Musić,
Krystyna Pieniżek-Marković, Sanja Špoljar Vržina, Ivana Žužul

Recenzenti

Jadranka Grbić, Marina Protrka Štimec, Vesna Mojsova Čepiševska

ISBN 978-953-6931-69-9 (Odjel za kulturologiju)

978-953-7964-18-4 (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Gradske i sveučilišne Knjižnice Osijek pod brojem 131225051

Zbornik je tiskan uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske.

dr. sc. Ljiljana Dobrovšak, viši znanstveni suradnik
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu

DOSELJAVANJE ŽIDOVA U OSIJEK I NJIHOVA INTEGRACIJA NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE

Izvorni znanstveni rad

UDK: 323.15(497.5 Osijek=411.16)“18/19”(063)
94(497.5 Osijek=411.16)(063)

Prvi Židovi u Osijeku pojavili su se nakon oslobođenja Osijeka od Osmanlija krajem 17. stoljeća, međutim prvi stalno naseljeni Židovi prate se tek od 1783. godine. Židovska općina u Osijeku osnovana je sredinom 19. stoljeća te od tada počinje uspon židovske zajednice u Osijeku. Od sredine 19. stoljeća uslijedio je znatniji val imigracije Židova u Osijek, a to nam potvrđuju i prvi službeni popisi. Obitelji koje su se doselile u prvoj polovici 19. stoljeća, u drugoj polovici zauzimale su vodeću ulogu unutar židovske ali i osječke zajednice. Većina osječkih Židova do 80-ih godina 19. stoljeća bili su sitni trgovci, obrtnici, srednji i niži sloj, da bi se nakon 1880. počeli pojavljivati poduzetnici, tvorničari, bankari, liječnici i odvjetnici. Iako se još uvijek osječki Židovi najviše bave tradicionalnim poslom – trgovinom, dio židovskih obitelji u Osijeku se izdvaja i postaje dio osječke trgovačke elite, te zajedno s njima sudjeluju kao promicatelji procesa modernizacije i građanske emancipacije u Osijeku sve do Prvog svjetskog rata. I dalje je većina osječkih Židova zadržala svoju vjersku i etničku zasebnost, ali su u pravilu bili vrlo uspješno akulturirani u ozračje građanske kulture Osijeka. Uz gospodarstvo u kojem su prednjačili (osnivači su svih većih poduzeća u gradu), osječki Židovi bili su uključeni i u razvoj vlastitih konfesionalnih društava, ali i kulturnih i inih institucija u gradu. Zbog mogućnosti razvoja što ga je Osijek krajem 19. i početkom 20. stoljeća pružao, Židovi su se najviše i u njega useljavali u odnosu na ostale hrvatske gradove. Useljavanje Židova u Osijek i njihov utjecaj na osječke događaje trajat će sve do kraja Prvog svjetskog rata, da bi u međuratnom razdoblju došlo do stagnacije i nakon 1945. godine do uništenja ove nekad ugledne židovske zajednice na istoku Hrvatske.

Glavne riječi: Židovi, Osijek, popisi, doseljavanje

Uvod

U ovom radu na temelju relevantne literature i službenih popisa analizirat će se useljavanje Židova u Osijek u drugoj polovici 19. stoljeća. Osječka židovska zajednica do nedavno je bila nepoznata hrvatskoj javnosti. Prvi tekst o povijesti osječke židovske zajednice objavljen je krajem 19. stoljeća na njemačkom jeziku i u međuvremenu se zametnuo (danas se nalazi u Muzeju Slavonije u Osijeku) pa je zbog toga ostao nepoznat većini tadašnjih hrvatskih povjesničara.¹ Nakon toga, izuzev priloga objavljenog 1927. godine u *Jevrejskom almanahu*² nije bilo radova o Židovima u Osijeku sve do 1998. godine kada

¹ Usp. Nathan Schwarz, Zur Geschichte der israelitischen Cultusgemeinde Essek, *Upravni izvještaj predstojništva izraelitičke bogoštovne obćine u gornjem Osijeku za godine 1897, 1898, 1899*, Osijek, 1900, str. 25-37.

² Usp. Nathan Schwarz, Nešto iz povijesti židovske bogoštovne općine u Osijeku, *Jevrejski almanah za godinu 5688, 1927.-1928.*, Vršac, 1927, str. 193-196.

je u sklopu proslave 200 godišnjice povijesti Židova u Zagrebu i Hrvatskoj objavljen prvi pregled o povijesti osječke židovske zajednice.³ Ne možemo u potpunosti tvrditi da se osječka židovska zajednica nije istraživala, međutim kada se je o njoj pisalo to je uglavnom bilo u okviru istraživanja opće povijesti Židova u Hrvatskoj.⁴ U posljednjih deset godina situacija se korjenito promijenila. Objavljene su dvije monografije Zlate Živaković Kerže,⁵ i treća, autorice ovog članka.⁶ Isto tako sve je više znanstvenih radova koji se bave vjerskim, kulturnim i političkim životom Židova u Osijeku kako u prošlosti tako i danas.⁷

Židovi u Osijeku do emancipacije

Židovi se, prema arheološkim iskopinama u Osijeku (Mursi), spominju već u antici i to u III. st.,⁸ međutim o njihovoj prisutnosti za vrijeme srednjeg vijeka i osmanske vladavine nema podataka. To ne znači da ih nema, jer nam brojni dokumenti govore o njihovoj prisutnosti u Slavoniji, međutim do sada nije pronađen dokument koji to i potvrđuje. Prve vijesti o Židovima u samom Osijeku i to kao zarobljenicima i trgovcima javljaju se odmah po i u toku oslobođenja Slavonije i Osijeka od Osman-

³ Usp. Darko Fišer, "Židovi u Osijeku", *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* (ur. Ognjen Kraus) Zagreb: Židovska općina, 1998, str. 425-427.

⁴ Usp. Ljubomir Kosier, *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije, II., Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd - Zagreb, 1936; Kamilo Firingner, "Židovi u Osijeku 1814.", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 2-3, (1948), str. 278-279; Maren Frejdenberg, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb: Dora Krupićeva, 2000, str. 183-188; *Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe, Zagreb, 1988, str. 136-141; Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj - židovske zajednice*, II, Zagreb: Izvori, 2004, str. 367-446.

⁵ Usp. Zlata Živaković-Kerže, *Židovi u Osijeku (1918.-1941.)*, Osijek - Slavonki Brod: Židovska općina Osijek - Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005; Zlata Živaković-Kerže, *Stradanja i pamćenja, Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek - Slavonki Brod: Židovska općina Osijek - Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje 2006.

⁶ Usp. Ljiljana Dobrovišak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek - Čarodni tim d.o.o., 2013.

⁷ Usp. Zlata Živaković-Kerže, "Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 28, (2007), str. 161-170; Zlata Živaković-Kerže, "Židovi u Osijeku i njihov utjecaj na gospodarski i javni život grada na prijelazu dva stoljeća (1868.-1914.)", *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998, str. 428-434; Zlata Živaković-Kerže, "Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 33 (2001), str. 476-493; Ljiljana Dobrovišak, "Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 37 (2005), str. 479-495; Ljiljana Dobrovišak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, 1783.-1873.*, Zagreb, 2007. [neobjavljena disertacija]; Rueben Eladar, "Osječki rabin dr. Samuel Spitzer i njegovi potomci", *Ha-kol*, br. 88, (2005), str. 46-47; Zlatko Karač, "Bilješke o Osječkoj donjogradskoj sinagogi", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 29, (2010), str. 245-252; Vlasta Kovač, "Neobavezne reminiscencije jedne bivše Osječanke", *Ha-kol*, br. 61-62, (1999); Vlasta Kovač, "Osječki nadrabin dr. Samuel Spitzer i njegovi potomci", *Ha-kol*, br. 88, (2005); Zlatko Lacković, "Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka za razdoblje pod početaka devetnaestog do kraja dvadesetog stoljeća", *Novi Omanut*, br. 71, (2005), str. 1-3.

⁸ Usp. Danica Pinterović, "Da li je u rimskoj koloniji Mursi postojala sinagoga?", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 9-10, (1965), str. 62-65.

lija.⁹ Zbog brojnih ugarskih zakona koji su im nastanjivanje u Ugarskoj, s time i u Hrvatskoj zabranjivali, Židovi se u Osijeku od početka 18. stoljeća¹⁰ pa sve do 1783. godine spominju samo kao “prolazni trgovci”. Do 1783. i donošenja Patenta *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* Josipa II. (1780.–1790.), dolaze samo kao trgovci koji se po nekoliko dana zadržavaju u gradu kako bi trgovali, međutim ne smiju se naseliti, s izuzetkom kratkotrajnog naseljavanja dviju židovskih obitelji Hirshl (11 članova) koje su se u Osijek doselile 1746. dozvolom same kraljice Marije Terezije¹¹ i koje su se pod pristiskom osječkih vlasti i iselile do 1752. godine.¹² Situacija oko dozvole stalnog boravka mijenja se objavom već spomenutog patenta, koji je ozakonio prve odredbe o trajnom naseljavanju Židova u Ugarsku, s time i u Hrvatsku i Slavoniju. Patent je ukinuo brojne ograničavajuće zakone koji su doneseni u razdoblju od 16. do 18. stoljeća.

Patent *Gens Judaica* omogućio je stalni boravak Židova i u Osijeku, te se od tada može pratiti i doseljavanje Židova. Ne može se s preciznošću utvrditi koliki se broj Židova doselio u razdoblju od 1783. do 1850. godine jer se službeni podaci popisa koji su rađeni od strane županija, a kasnije i države, često ne podudaraju s podacima koje nalazimo u arhivskim dokumentima i u različitoj literaturi. Od 1783. godine u samom gradu živi vrlo malo židovskih obitelji jedna do dvije,¹³ dok ih većina živi u susjednoj Dardi,¹⁴ gdje su imali općinu, rabina i popratne institucije. Darda je upravno i politički pripadala Ugarskoj (bila je veleposjed obitelji Esterházy), što je omogućavalo židovskim zajednicama da se nešto ranije organiziraju u općinu nego li je to bilo moguće u Osije-

⁹ Maren Frejdenberg, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb: Dora Krupićeva, 2000, str. 170-171. *Od turskog do suvremenog Osijeka*, str. 83.

¹⁰ Usp. Slavko Gavrilović, *Grada o balkanskim trgovcima u Ugarskoj 18. veka, carinarnice*, knjiga 2, Beograd: Sanu, 1996, str. 67.

¹¹ Nathan Schwarz, “Nešto iz povijesti Židovske bogoštovne općine u Osijeku”, *Jevrejski almanah za godinu 5688, 1927-1928*, Vršac, 1927, str. 193. U Tvrdi i Gornjem gradu smjeli su prebivati samo katolici, dok su u Donjem gradu mogli i pravoslavni, pa ne iznenađuje da je potvrda izdana Židovima za Donji grad. Kada je 1746. proveden popis Osijeka, navedeno je da u Donjem gradu živi 529 obitelji (43 njemačkih, 169 katoličkih, 137 pravoslavnih i 2 židovske obitelji).

¹² Usp. Stjepan Sršan (priredio), *Podnesci Općine Donji grad Osijek 1742.-1759., godine*, gradivo za povijest Osijeka i Slavonije, knj. 23, Osijek, veljača 2011, str. 318-319. Godine 1752. pojavljuje se još uvijek u Osijeku tijekom istraga povodom krađe njegovih bakrenih kotlova.

¹³ Usp. Magyar Országos Lévéltár (MOL), Budimpešta, Ugarsko namjesničko vijeće - *Helytartótanácsi Levéltár* - C szekció C - 55 *Departamentum Judaeorum 1783-1848.* (dalje MOL, HL, DJ) MOL, HL, DJ, kutija 84/1799, spis 180/1799; F1 N87/1800.; Hrvatski državni arhiv, (dalje HR - HDA), M - 3430.

¹⁴ Stjepan Sršan, *Kotar Osijek 1786. godine*, Osijek: Državni arhiv, 2002, str. 9-10, str. 88, 109, 150, 155, 160, 165, 170, 174, 178, 182, 186, 190, 194, 198, 202; Stjepan Sršan, *Baranja 1785. godine*, Osijek: Državni arhiv, 1999, str. 173-174, 178, 198. U popisu iz 1784. navodi se da u Dardi živi devet obitelji koje nemaju stalno boravište. Većina ih je trgovaca, dva su obrtnika, dva prodavači. Stanuju na vlastelinskom placu, a drugi tu i tamo u seljačkim kućama. Nemaju rabina niti stvarnu sinagogu. Sastaju se u jednoj sobi. Svi su siromašni. Trguju malo po Slavoniji i Bosni. Posjećuju sve sajmove. Židovi su popisani još u nekim selima koja se nalaze na vlastelinstvu Darda. U selu Kozarac (Keskend) popisana su dva Židova sa stalnim boravištem, trgovci. U Karancu (Karancs) živi jedna obitelj, nemaju stalno boravište. Trgovci su.

ku.¹⁵ Iako se osječka židovska općina ne poziva na kontinuitet s općinom u Dardi, prve židovske obitelji koje su se naselile u Osijek, dolazile su iz Darde.¹⁶

Do 1830. godine u Osijeku je stalno naseljeno tek nekoliko židovskih obitelji i iz razloga što je Osijek 1809. proglašen slobodnim kraljevskim gradom. Tada je donesen Statut grada u kojem je određeno koje vjeroispovijesti smiju stanovati unutar grada (katolici i pravoslavci), dok je ostalim zabranjen stalni boravak (Židovi i protestanti).¹⁷

Nešto veći priljev židovskih obitelji dolazi tridesetih godina 19. stoljeća (1831. popisano je osam obitelji sa 43 člana),¹⁸ da bi nakon 1840. godine počelo pravo useljavanje u prvo iz susjednih mjesta, a onda i susjednih hrvatskih i mađarskih županija. Ova imigracija Židova u Osijek rezultat je zakonskog članka 29/1840. poznatog pod imenom *De Israelitis* izglasanog na Ugarskom saboru koji je uz ostale olakšice, kao što je dozvola gradnje tvornica, bavljenje trgovinom i obrtom, kupovina nekretnina i zemlje olakšao i slobodu

¹⁵ Erno Marton, "The Family Tree of Hungarian Jewry - Outline of The History of The Jewish Settlement in Hungary", *Hungarian - Jewish Studies*, New York, 1966, str. 44; Rebecca Gates, "Eighteenth century Schutzghetten: Esterházy Patronage of the Jews", *Jewish Social Studies*, br. 3/4, 47 (1985), str. 189-208. Da su Židovi prvo naseljavali Dardu ne čudi, jer poslije Karlovačkog mira 1699. velike posjede u južnoj Mađarskoj (današnja hrvatskoj Baranji) dobili su vlastelini veterani za vojne zasluge. Nakon njih je vlastelinstvo Dardu kraljica Marija Terezija 1749. darovala mađarskoj obitelji Esterházy, koja je posjed imala do 1842. kada ga je prodala knezovima Schaumburg-Lippe. Esterházy je istodobno imao imanja u zapadnoj Ugarskoj, odnosno na prostoru današnjeg Burgenlanda. Kada je 1689. godine car i kralj Leopold I. zahtijevao izgon Židova iz Beča, te iz Gornje i Donje Austrije brojni Židovi počeli su se seliti u susjedne austrijske pokrajine Češku, Moravsku i ugarske županije Sopron, Vas, Moson, Pozsony i Zala, te na imanja mađarskog plemstva. Dio protjeranih Židova prihvatio je 1690. ugarski palatin i grof Paul I. Esterházy (1635.-1713.) te im dopustio da se nastane u Sopronskoj i Mosonskoj županiji. Tu su osnovali 7 zajednica poznatih kao *Sheva Kehilot* (mađ. Kismarton/njem. Eisenstadt; Nagymarton/Mattersdorf; Kabold/Kobersdorf; Lakompak / Lakenbach; Sopron-Német-Keresztúr /Deutschkreuz; Boldogasszony/Frauenkirchen i Köpcsény / Kittsee). Oni su tim činom obitelji Esterházy postali u sopronskoj i mosonskoj županiji prvi zaštićeni Židovi (*Schutzjuden*) kojima je dopuštena sloboda vjere i vođenje trgovine. I nasljednici iz velposjedničke obitelji Esterházy štili su Židove i dopuštali im boravak na njihovim posjedima što je omogućilo da se u Eisenstadtu (hrv. Željezno) razvije jedna od najznačajnijih židovskih zajednica u Europi. Budući da su na njihovim veleposjedima živjeli Židovi može se pretpostaviti da je obitelj Esterházy omogućila dolazak Židova i na svoj veleposjed Dardu te tako tu stvorili veću židovsku zajednicu o čemu svjedoče sačuvani popisi i dokumenti iz toga vremena.

¹⁶ Ivan Balta, "Toponomastičke i vjerske posebnosti hrvatske Baranje", *Povećalo*, časopis Zavoda za Baranjsku povjesnicu Beli Manastir, br. 1, (2004), str. 161-174. Godine 1778/79. u Dardi je popisano osam, 1780. devet, 1781. sedam (34 osobe), 1787. deset i 1788. dvadeset i jedna obitelj. Godine 1800. na području Darde popisano je 146 osoba židovske vjere. Godine 1836. u Dardi već živi 227 Židova, a 1839. oko 236. Oko 1840. godine Darda je imala 1.944 stanovnika od toga 1.125 katolika, 570 pravoslavni, 16 kalvina, 6 luterana i oko 227 Židova. Imali su svojevrstu "sinagogu" i rabina Israela Löwa kasnijeg rabina u Pečuhu. Prema konskripciji iz 1850. godine u Dardi je popisano 133 Židova od koji je 73% rođeno u samoj Dardi. Smanjenje broja Židova u Dardi povezano je s njihovim preseljavanjem u Osijek ili u Pečuh.

¹⁷ Usp. Stjepan Sršan, "Kako je Osijek 1809. postao slobodan i kraljevski grad", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 10 (2009/2010), str. 15-34. *Zapisnik poglavarstvenih odluka slobodnog i kraljevskog grada Osijeka od 30. kolovoza do zadnjeg dana prosinca 1809. godine po političkim i gospodarstvenim predmetima*, preveo i priredio Stjepan Sršan, Osijek, kolovoz 2009, str. 12. "Dajemo na znanje spomenutoj gradskoj općini, da u istoj slobodnoj i kraljevskoj općini Osijek ne može nitko drugi primiti pravo stanovanja (inkolat), ni zemljište niti državni posjed osim rimske ili grčko-katoličke ili grčko nesjedinjene (pravoslavne, op.a.) vjeroispovijesti."

¹⁸ Usp. MOL, HL, DJ, F1 N64/1831.

naseljavanja u slobodne kraljevske gradove.¹⁹ Ovaj zakon omogućio je brže useljavanje i naglo povećanje židovskog stanovništva u gradu.²⁰ Prema jednom ne baš preciznom popisu provedenom krajem 1846. na širem području Osijeka, živjele su 33 židovske obitelji sa ukupno 175 članova.²¹ To je vrijeme kada nastaje i židovska općina. U Osijeku je židovska općina prema općinskim dokumentima stvorila 1840. prvo "molitveno društvo".²² Po nekima je općina osnovana 1845., a po drugima 1847. godine,²³ no budući da je prvi službeni zapisnik s općinskog sastanka sastavljen krajem 1849. ta se godina smatra i godinom osnutka Židovske općine.²⁴ U dokumentu se još navodi da je 1849. osječka židovska zajednica brojala 40 obitelji koji su plaćali porez (nema podataka koliko je to članova, vjerojatno više od 200).²⁵

Nakon 1848. odnosno 1850. počinje uspon osječke židovske zajednice. Prema novim zakonima donesenim u vrijeme apsolutizma, Općina počinje voditi matične knjige (1852)²⁶ i 1856. dobiva prvog izučenog rabina (Samuel Spitzer).²⁷ Ubrzo 1862. u Osijeku se židovska općina dijeli na Gornjogradsku i Donjogradsku židovsku općinu.²⁸

Usljedio je znatniji val imigracije Židova u Slavoniju s time i u Osijek, a to nam potvrđuju i prvi službeni popisi.²⁹ Popisi koji su se provodili od sredine 19. stoljeća pa sve do kraja Prvog svjetskog rata možemo podijeliti u dvije skupine. U prvu skupinu spadaju tri neprecizna i metodološki vrlo upitna popisa koji su provedeni 1851, 1857

¹⁹ Usp. Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu-društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Plava biblioteka - Globus, 1992, str. 418; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985, str. 362.

²⁰ Usp. MOL, HL, DJ, F1 N64/1831.

²¹ Usp. MOL, HL, DJ, F1 N60/1846.

²² Usp. HR - HDA, Odjel za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade (dalje HR - HDA - BINZV), kutija 30/1892, spis 28 (13355/1892).

²³ Usp. Nathan Schwarz, *Zur Geschichte der israelitischen Cultusgemeinde Essek, Upravni izvještaj predstojništva izraelitičke bogoštovne občine u gornjem Osijeku za godine 1897, 1898, 1899*, Osijek, 1900, str. 26.

²⁴ Melita Švob, "Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)", *Migracije u Hrvatskoj - regionalni pristup* (ur. Ivan Lajić), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998, str. 174; Darko Fišer, "Židovi u Osijeku", *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* (ur. Ognjen Kraus) Zagreb: Židovska općina, 1998, str. 426.

²⁵ Nathan Schwarz, *Zur Geschichte der israelitischen Cultusgemeinde Essek, Upravni izvještaj predstojništva izraelitičke bogoštovne občine u gornjem Osijeku za godine 1897, 1898, 1899*, Osijek, 1900, str. 27; *Slavonia*, br. 23, Osijek, 27. svibnja 1869.

²⁶ Usp. Ljiljana Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, Zagreb, 2007, str. 33. [neobjavljena disertacija]

²⁷ Usp. Arhiv Židovske općine u Osijeku, Rukopis anonimnog autora, *Povijesni prikaz o Hevri Kadiši u Osijeku-gornji grad*, Osijek, 1908; Josip Bösendorfer, "Vjerska organizacija u Osijeku", *Zbornik arheološkog kluba "Mursa"* (ur. Josip Bösendorfer), Osijek: Muzej Slavonije, 1936, str. 22-23.

²⁸ Usp. HR - HDA - BINZV, kutija 31/1892, spis 11 (2826/1892) i (6310/1892), spis 2 (6319/1862), spis 3 (13380/1862), spis 4 (6320/1863).

²⁹ Usp. Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu-društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Plava biblioteka - Globus, 1992, str. 418; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985, str. 420.

i 1869/1870 godine.³⁰ U drugu skupinu spadaju metodološki razrađeniji popisi vođeni svakih desetak godina 1880., 1890., 1900. i 1910.³¹

Prvi sumarni popis stanovništva sastavljen je 1850/1851. godine.³² Prema tom popisu u Hrvatskoj (podijeljena na županije)³³ živjelo je 868.456 stanovnika, od čega 3.841 Židov.³⁴ Najviše ih je bilo nastanjeno u Osječkoj županiji, i to 1.358, a po kotarevima je to izgledalo ovako: u Virovitičkom 272, Osječkom 476, Đakovačkom 313 i u Vukovarskom 297. U gradu Osijeku od 13.187 stanovnika 299 su Židovi, odnosno 2% živi u Osijeku (na području tvrđe žive 2, u Gornjem gradu 275, u Donjem 22 i u Novom gradu nijedan Židov).³⁵

Kako popis stanovništva iz 1850/1851 godine nije zadovoljio, naređen je novi popis za cijelu Monarhiju za 31. listopada 1857. godine. Hrvatska je tada popisana u gotovo istom teritorijalnom opsegu kao i iz prethodnog popisa, ali je podijeljena na

³⁰ Usp. Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb: Mate, 1999, str. 46-48. Novo ustrojstvo Monarhije od 1849. godine dovelo je i do promjena u upravnom ustrojstvu zemlje, pa se javila potreba da se provede novi popis stanovništva. Prvi popis iz ovog perioda proveden je 1850/51. ali su mu rezultati bili manjkavi, jer je trajao oko godine dana. Potreba za sveobuhvatnijim popisom bila je sve izrazitija, tako da je isti proveden 31. listopada 1857. godine. To je prvi moderni popis stanovništva za Hrvatsku i bitno se razlikuje od prethodnih jer se popisni rezultati odnose na određeni tzv "kritični trenutak", popis nije imao neku posebnu svrhu, već ustanovljenje "odnosa stanovništva zemlje koji su bitni za državnu upravu" te je taj popis obuhvatio cjelokupno stanovništvo.

³¹ Isto. Popisi od 1880. do 1910. godine imaju nekoliko bitnih obilježja: popisi u pravilu obuhvaćaju cjelokupno stanovništvo jednog teritorija, popisom se dobivaju podatci neposredno od stanovništva, popisi daju iscrpan pregled podataka o stanovništvu i njegovim obilježjima, a odnose se na određeni trenutak tzv. kritični trenutak, iako se rezultati popisa odnose na određeni trenutak, ne moguće je bilo sve stanovništvo popisati u tom trenutku, pa se u Uputama o provođenju popisa određuje tzv. vrijeme popisivanja i popisi se provode svaki desetak godina u čemu se izražava periodičnost popisa.

³² Usp. *Carско-kraljevske službene Narodne novine*, Zagreb, br. 271, 25. studenog 1850.

³³ Usp. Dragutin Pavličević, "Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.", *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 79-80; Milan Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga I, Zagreb, 1899, str. 13-21; Hrvatska je tada bila teritorijalno izmijenjena – nakon revolucije priključeno joj je područje Međimurja, Petrovaradinska pukovnija priključena je banatskoj granici, a srijemski kotari Ilok i Ruma dio su Srpske Vojvodine. Radi političkog upravljanja civilna Hrvatska podijeljena je na 6 županija – Zagrebačku, Varaždinsku, Križevačku, Riječku, Osječku i Požešku. Virovitička županija postala je dio Osječke kako se počela i nazivati te je podijeljena na četiri kotara: Osijek, Viroviticu, Đakovo i Vukovar. Međutim, nova organizacija nije stupila na snagu, nego je primjena počela tek nakon tri godine, i to u nešto izmijenjenom obliku jer više nije bilo 6 županija nego 5 (Zagrebačka, Varaždinska, Riječka, Osječka i Požeška). Budući da je Osječkoj županiji pridružen i dio Srijema tada je podijeljeno na 6 kotara: grad Osijek, te kotarevi osječki, valpovački, donjomiholjački, našički, đakovački i vukovarski. Ta organizacija postojala je do 1861. kada je ponovno nastupila promjena. Osječka županija s dijelom Srijemske županije dijeli se na četiri kotara s glavnim gradovima: Osijekom, Viroviticom, Đakovom i Vukovarom. Osječki kotar obuhvaća kotarske sudove: osječki, valpovački i šokačko-miholjački. Virovitički kotar obuhvaćao je sudove: virovitički, vučinski, slatinski i orahovički. Đakovački kotar ima sudove: đakovački, našički, a kotar vukovarski: vukovarski i tovarnički.

³⁴ Usp. *Carско-kraljevske službene Narodne novine*, br. 299, Zagreb, 31. prosinca 1851; *Carско-kraljevske službene Narodne novine*, br. 16, Zagreb, 21. siječnja 1852; Agneza Szabo, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.–1910.", *Naše teme*, br. 7-8, 33 (1989), str. 2128-2138. Autorica u svojem članku iznosi da je 1850/1851. u gradanskoj Hrvatskoj i Slavoniji bilo 3.914 Židova, no smatram da je to tiskarska pogreška.

³⁵ Usp. Hrvatski državni arhiv Osijek (dalje HR - DAOS - 6), Gradsko poglavarstvo, Osijek, kutija 1313, Sumarni popis stanovništva Osijeka, 1851. godine.

civilni i vojni dio te su znatno izmijenjene unutrašnje administrativne granice pojedinih županija (broj županija je pet: Zagrebačka, Varaždinska, Riječka, Osječka i Požeška).³⁶ Broj stanovnika, kao i broj Židova, za 1857. godinu razlikuju se od autora do autora, međutim većina iznosi podatak da je civilna Hrvatska 1857. imala 5.132 ili 0,60% Židova.³⁷ Od toga broja u Osječkoj županiji živjelo je 1.784 ili 1,24% Židova, odnosno u kotarima Vukovar 403, Đakovo 298, Našice 253, Valpovo 106, Donji Miholjac 96 i u okolici Osijeka 169.³⁸ U Osijeku je (zajedno s Retfalom) 1857. godine od ukupno 16.145 stanovnika, popisano 459 Židova.³⁹

Iako se popis stanovništva trebao obnavljati svake šeste godine, iz prijelaznoga, nedefiniranoga odnosa Hrvatske i Slavonije prema Beču i Pešti, sljedeći popis raspisan je tek 31. prosinca 1869. i objavljen u siječnju 1870. godine. Prije negoli je započeo provedeno je novo ustrojstvo upravnih oblasti, odnosno županija u kojem je potvrđeno postojanje sedam županija.⁴⁰ Niti za ovaj popis nam autori u svojim djelima ne pružaju identične podatke. Prema službenim podacima u Hrvatskoj je popisano 9.876 Židova.⁴¹ U Osije-

³⁶ Usp. *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 133, Zagreb, 12. lipnja 1854, str. 1; *Zemaljsko-vladin list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju godine 1854*, br. 139, str. 273-276; Dragutin Pavličević, "Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881." *Hrvatske županije kroz stoljeća* (ur. Dragutin Pavličević), Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 75-76. Osječka je županija imala šest vanjskih i jedan gradski kotar: osječki, valpovački, donjomiholjački, našički, đakovački, vukovarski i grad Osijek.

³⁷ Usp. Agneza Szabo, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.", *Naše teme*, br. 7-8, 33 (1989), str. 2129; *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Vienstand von Osterreich-nach der zählung*, 31. listopada 1857, Beč, 1859, str. 120; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985, str. 46-47; *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie zusammengestellt von der Direktion der administrativen Statistik im K. K. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten*, Neue Folge, III, Beč, 1858, *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 55, Zagreb, 7. ožujka 1860, br. 210, 13. rujna 1860; *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. u Zagrebu*, Zagreb, 1864, str. 18-21. U katalogu izložbe navedeni su malo drugačiji podatci, prema njima u Hrvatskoj i Slavoniji ima 5.226 Židova, u hrvatsko-slavonskoj Krajini 11, u Dalmaciji 318, a sveukupno 5.556. U cijeloj Osječkoj županiji živjelo je 1.784 ili 1,24% Židova (kotar Vukovar (403), Đakovo (298), Našice (253), Valpovo (106), Miholjac (96) i u okolici Osijeka (169)).

³⁸ Agneza Szabo, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.", *Naše teme*, br. 7-8, 33 (1989), str. 2129; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985, str. 46-47; *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie zusammengestellt von der Direktion der administrativen Statistik im K. K. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten*, Neue Folge, III, Beč, 1858.

³⁹ Usp. Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985, str. 46-47; *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Vienstand von Osterreich*, str. 116-121.

⁴⁰ Usp. Julijo Martinčić i Darko Vitek, "Demografska slika Virovitičke županije 1869.", *Analiz Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 23, (2007), str. 187-200; Dragutin Pavličević, "Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.", *Hrvatske županije kroz stoljeća* (ur. Dragutin Pavličević), Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 87. Virovitička se županija kao i u prethodnom popisu administrativno sastojala od sedam okruga (osječkog, valpovačkog, virovitičkog, donjomiholjačkog, našičkog, voćinskog i đakovačkog), uz koje je posebno mjesto zauzimao grad Osijek.

⁴¹ Usp. *A magyar Korona Országáiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állatok*, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest, 1871./ *Ergebnisse der in den Ländern der ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nachweisung der nutzbaren Hausthiere*, König. Ungarische Statistische Bureau, Pest, 1871; Milovan Zoričić, *Popis Žiteljstva i stoke od 31.*

ku je popisana 1.027 osoba židovske vjeroispovijesti. Valja napomenuti da je Osijek tada bio grad s najvećim udjelom broja Židova u gradskom stanovništvu, jer je evidentirano 5,96% Židova u odnosu na ostalo stanovništvo Osijeka.⁴²

Tablica 1. Židovi u popisima 1851., 1857. i 1870. u Hrvatskoj i u Osijeku Kretanje i udio broja Židova ukupnom stanovništvu Hrvatske i Osijeka prema popisima iz 1851., 1857. i 1870.

Popisno razdoblje	Židovi u Hrvatskoj		Broj stanovnika u Osijeku	Židovi u Osijeku	
	BROJ	UDIO U STANOVNIŠTVU (%)		BROJ	UDIO U STANOVNIŠTVU (%)
1851.	3.841	0,45	13.187	299	2,26
1857.	5.132	0,60	16.145	459	2,80
1869./1870.	9.876	0,54	17.247	1.027	5,96

Izvor: Carsko-kraljevske službene Narodne novine, br. 299, 31. prosinac 1851; Carsko-kraljevske službene Narodne novine, br. 16, 21. siječnja 1852; Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Vienstand von Österreich-nach der zählung vom 31. listopad 1857; A magyar Korona Országaiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állatok.

Ovaj nagli porast broja židovskog stanovništva u Hrvatskoj i u Osijeku omogućio je niz liberalnih zakona donesenih u Monarhiji, a koji su se ticali buduće emancipacije Židova. Na početku 1860. izdane su za Židove Monarhije tri važne carske naredbe, od kojih su dvije vrlo važne, jedna je ona o slobodnom stjecanju vlasništva nad nekretninama, a druga ona koja im dopušta naseljavanje u rudarskim mjestima. Uz ove, u siječnju 1860. objavljena je i odredba koja ukida ranije zakone po kojima su Židovi bili isključeni iz nekih obrta (apotekarstvo, gostioničarstvo, pivarstvo i mlinarstvo).⁴³ Promjene za Židove u gospodarskom smislu nastupile su i odredbama koje se nisu direktno ticale njih kao što je uvođenje novog *Obrtnog zakona* u svibnju 1860. godine koji je proglasio slobodu obrta.⁴⁴ Time su nastali uvjeti za novi val imigracije Židova u

prosina 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb: Narodnih novinah, 1883, str. 70; Milovan Zoričić, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885, str. 13. *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1914, str. 47. Na području Virovitičke županije živjelo 3.229 Židova. Oni su bili naseljeni ovako: unutar osječkog okružja popisana su 253 Židova, virovitičkog 480, valpovačkog 254, đakovačkog 471, voćinskog 212, donje miholjačkog 171, našičkog 361 i u Osijeku 1.027 osoba.

⁴² Usp. *A magyar Korona Országaiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állatok*, str. 66-67., Julijo Martinčić, Darko Vitek, "Demografska slika Virovitičke županije 1869.", *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 23 (2007), str. 195-196.

⁴³ Ljiljana Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, Zagreb, 2007, str. 320-323. [neobjavljena disertacija]

⁴⁴ Usp. Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985, str. 261.

Hrvatsku i Slavoniju.⁴⁵ Nakon provedene Austrougarske nagodbe 1867. godine pristupilo se proglašenju emancipacije Židova u Monarhiji. Potpuna ravnopravnost Židova prvo je objavljena u Austriji (1867.), potom u Mađarskoj (1867.). I jedan i drugi zakon otvorili su vrata zakonskom proglašenju građanske ravnopravnosti Židova u Hrvatskoj koja je potvrđena sa nekoliko godina zakašnjenja (1873.), budući da je došla na red u vrijeme političkog kaosa unutar Hrvatskog sabora.⁴⁶

Useljavanje Židova u Osijek u razdoblju od 1880. do 1918.

Od osamdesetih godina 19. stoljeća, Osijek je kao značajno plovno i cestovno središte pružao mogućnosti razvoja obrta i trgovine. Zbog toga se u Osijek u ovom razdoblju više useljavalo a relativno manje iseljavalo. U jednom razdoblju Osijek se približavao po broju stanovništva Zagrebu, da bi početkom 20. stoljeća zaostao na upola manjem broju.⁴⁷ Kao rezultat imigracije uz Nijemce, Mađare i Židovi se u većem broju useljavaju u Osijek. Od 1880. do 1910. godine analizom popisa stanovništva uočen je vidljiv porast židovskog stanovništva ne samo u Hrvatskoj već i u Osijeku.⁴⁸ U Osijeku ih je 1880. već 8,01%, 1900. 8,80%, a 1910. 8,07%. Njihovim doseljavanjem u grad je stigao novčani kapital koji su svojom marljivošću povećavali i time postali ozbiljna i velika konkurencija osječkim trgovcima. Kada govorimo o detaljnoj analizi rasprostranjenosti židovskoga stanovništva ne samo u Osijeku, nego i šire na području Virovitičke županije, moramo se osvrnuti na teritorijalne promijene koje su se zbivale od 1874. godine. Od 1875. područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije dijelilo se na osam županija.⁴⁹ Kada je došlo do sjedinjenja Vojne krajine sa civilnom Hrvatskom, promijenile su se i unutarnje granice nekih županija.⁵⁰ Virovitička županija sa sjedištem u Osijeku obuhvaćala je grad Osijek, virovitičku, osječku i đakovačku podžupaniju, a pripadali su joj kotari Đakovo, Donji Miholjac Našice, Slatina, Virovitica i grad Osijek. Takav županijski ustroj djelovao je sve do 1918. godine.⁵¹

Kako se kretao broj Židova u Osijeku i njegovoj okolici, govore nam popisi iz 1880., 1890., 1900. i 1910. godine. Prema popisu iz 1880. godine u Hrvatskoj popisano je 13.488 Židova ili 0,72% od cjelokupnog broja stanovnika. U Slavoniji ih je najviše bilo u Viro-

⁴⁵ Usp. Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu - društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Plava biblioteka - Globus, 1992, str. 420.

⁴⁶ Usp. HR - HDA, BINZV, kutija 30/1892; (4649/1873), (3643/1870) Dalibor Čepulo, *Ustavne i političko-upravne zakonodavne reforme u Hrvatskoj u razdoblju banovanja Ivana Mažuranića (ustrojstvo vlasti i građanske slobode i prava)*, Zagreb, 1998, str. 197. [neobjavljena disertacija]

⁴⁷ Usp. Zlata Živaković-Kerže, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, Osijek: HIP - Podružnica za povijest Slavonije, Društvo za hrvatsku povijesnicu, 1996, str. 78.

⁴⁸ Usp. Milovan Zoričić, *Statističke crtcice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885, str. 13.

⁴⁹ Usp. Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, Zagreb: Educa, 2009, str. 124-125; Milovan Zoričić, *Popis Žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Narodnih novinah, 1883, str. 74.

⁵⁰ Usp. Dragutin Pavličević, "Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.", *Hrvatske županije kroz stoljeća* (ur. Dragutin Pavličević), Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 89-91.

⁵¹ Usp. Božena Vranješ-Šoljan, "Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.-1918.)", *Hrvatske županije kroz stoljeća* (ur. Franko Mirošević), Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 101-102, str. 108.

vitičkoj županiji (3.714 ili 3.721),⁵² a najmanje u Požeškoj županiji (785).⁵³ Najviše nastanjenih Židova je u Osijeku u kojem živi 1.493 osoba,⁵⁴ a u okolici 424 osobe.⁵⁵ Osijek je ujedno među gradovima prvi u tablici s najvišim relativnim brojem Židova s 8,20%, a iza njega slijede Koprivnica, Brod, Varaždin, Zemun i dr.⁵⁶

Godine 1890 u Hrvatskoj i Slavoniji već živi 17.261 Židova ili 1,65% u odnosu na ukupno stanovništvo.⁵⁷ Židovska općina u Osijeku broji 1.585 članova (761 muških i 824 žena), dok je u kotaru 549.⁵⁸ Osječka židovska općina je i najveća općina u Hrvatskoj i Slavoniji.⁵⁹

Deset godina kasnije 1900. u Hrvatskoj stanuje već prema *Statističkom godišnjaku* 20.032 Židova,⁶⁰ ili prema službenom popisu 20.216.⁶¹ Brojke se kod većine autora neznatno razlikuju zbog različitih izvora koje su koristili. Tako je Osijek prema službenom popisu imao 24.930 stanovnika od kojih je 2.070 Židova, a prema statističkom godišnjaku od 23.018, bilo je 2.027 Židova.⁶² Time je dosegao najveću koncentraciju Židova sa 8,7% u ukupnom građanstvu hrvatskih gradova.

⁵² Postoje određene razlike u broju u *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta*, Zagreb, 1889, str. 16-17, navodi se iznos od 3.721 Židova a u Milovan Zoričić, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Narodnih novinah, 1883, str. 31, navedeno je 3.714.

⁵³ Usp. Milovan Zoričić, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Narodnih novinah, 1883, str. 30-31, *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta*, Zagreb, 1889, str. 16-17.

⁵⁴ Usp. Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu - društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Plava biblioteka - Globus, 1992, str. 62-63; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905, Zagreb, 1913, str. 26.; Milovan Zoričić, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Narodnih novinah, 1883, str. 74-75.

⁵⁵ Usp. *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta 1880.*, str. 136-138.

⁵⁶ Usp. Milovan Zoričić, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Narodnih novinah, 1883, str. 77, Tabelle, 30.

⁵⁷ Usp. *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije - Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, Zagreb: Kraljevski Statistički ured u Zagrebu, 1892, str. 146, Melita Švob, "Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)", *Migracije u Hrvatskoj - regionalni pristup* (ur. Ivan Lajić), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998, str. 182; Agneza Szabo, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.", *Naše teme*, br. 7-8, 33 (1989), str. 2136; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, 1905, Zagreb, 1913, str. 30.

⁵⁸ Usp. *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije - Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, str. 130.

⁵⁹ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905, str. 30; *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije - Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, str. 130.

⁶⁰ Usp. *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, 1905, str. 34; Melita Švob, "Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)", *Migracije u Hrvatskoj - regionalni pristup* (ur. Ivan Lajić), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998, str. 184, 191; M. Švob na jednoj stranici navodi 20.394, na drugoj 20.216 Židova.

⁶¹ Usp. *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1914, str. 354.

⁶² Usp. Melita Švob, "Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)", *Migracije u Hrvatskoj - regionalni pristup* (ur. Ivan Lajić), Zagreb: Institut za

Zadnji popis iz ovog razdoblja je onaj iz 1910. u kojem je navedeno da je u Hrvatskoj živjelo 21.013 Židova ili 0,81% ukupnog stanovništva. U kotaru Osijek (bez Osijeka, op.a.) živjelo je 466 Židova, a u samom gradu 2.340 osoba.⁶³

Tablica 2. Usporedba broja Židova u Hrvatskoj s brojem Židova u Osijeku i udio od 1880. do 1910.

Godina	Broj Židova u Hrvatskoj	Broj stanovnika u Osijeku	Udio Židova u Osijeku	UDIJO U STANOVNIŠTVU (%)
1880.	13.488	18.201	1.493.	8,20%
1890.	17.261	19.778	1.585	8,01%
1900.	20.216	23.018	2.070	8,91%
1910.	21.231	28.505	2.340	8,02%

Izvor: Milovan Zoričić, Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1883; Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i reperitorij mjesta, Zagreb, 1889; Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije- Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890; Zagreb, 1892; Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, 1905; Zagreb, 1913; Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914.

Obilježja provedenih popisa

Iz analize popisa od 1880.-1910. vidljivo je da broj Židova iz jednog popisnog razdoblja u drugi u Osijeku u stalnom povećanju. Istovremeno se povećava broj Židova i u drugim gradovima, pa se može pretpostaviti da su se židovske obitelji preseljavale unutar općina ili kotara ili su se iz manjih mjesta selili u veća odnosno industrijalizacija dovodi i do pojačanih migracija u gradove. Gradska su naselja kao institucionalna, industrijska ili upravno-politička središta u znatnom većem broju privlačila nove stanovnike, osobito strance. Iako je taj rast u početku bio skromnih razmjera, najvjestio je početni fenomen unutarnjih migracija na relaciji selo - grad. Stanovništvo je najbrže raslo u gradskim naseljima koja su imala određene pretpostavke za društveno-gospodarski razvoj. Najviše se u tom procesu isticao grad Zagreb, koji je postao glavni grad Hrvatske te je sve više dobivao obilježja modernog središta, ali i Osijek. Manja gradska naselja demografski su stagnirala pa i propadala jer se u njima nije razvijala ekonomska osnova koja bi mogla privući i zadržati stanovništvo.⁶⁴ Od sredine sedamdesetih godina 19. stoljeća dolazi do migracija selo - grad. Najbolji primjer za to pokazuje Osijek, u kojem Židovi do četrdesetih godina 19. stoljeća nisu smjeli stanovati, da bi već 1880 godine Osijek bio prvi u Hrvatskoj po broju židovskog stanovništva. Uz Osijek, nakon 1880 godine broj Židova najbrže raste i u Zagrebu (vidi Tablicu 3).

migracije i narodnosti, 1998, str. 186-187; Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, str. 306-312, 322.

⁶³ Usp. Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, str. 285-294, 304.

⁶⁴ Usp. Božena Vranješ-Šoljan, Stanovništvo Banske Hrvatske, Zagreb: Educa, 2009, str. 165, 202.

Tablica 3. Židovi po gradovima u Hrvatskoj od 1880. do 1910.

GRADOVI U HRVATSKOJ I SLAVONIJI	1880.	1890.	1900.	1910.
ZAGREB	1.281	1.941	3.237	4.233
OSIJEK	1.493	1.585	2.070	2.340
POŽEGA	156	224	327	327
BROD NA SAVI	263	287	387	558
KARLOVAC	230	227	324	320
KOSTAJNICA	39	30	29	23
PETRINJA	22	31	39	52
SISAK	232	316	389	392
VARAŽDIN	558	630	728	619
BJELOVAR	97	216	310	488
KOPRIVNICA/BREGI	383	398	382	447
KRIŽEVCI	173	243	230	228
SRIJEMSKI KARLOVCI	2	3	2	3
MITROVICA	110	116	183	219
PETROVARADIN	6	17	41	169
RUMA	138	193	244	244
ZEMUN	589	662	648	681

Izvor: Političko i sudbeno razdijeljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije repertorij mjesta po posljednjem popisu godine 1880; Zagreb, 1889; Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljednjem popisu godine 1890; Zagreb, 1892; Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji, Zagreb, 1914; Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji, (demografske prilike i zgrade za stanovanje), Zagreb, 1914.

Ovo povećanje broja Židova u Osijeku rezultat je kako prirodnog prirasta unutar židovskih obitelji (osječka židovska obitelj u prosjeku je imala 4-5 djece), samih unutrašnjih migracija (sa sela u grad), tako i vanjskih migracija, useljavanja židovskog stanovništva iz različitih djelova Monarhije uslijed sklapanja brakova ili pokretanja novih poslova. Analizirajući matice gornjogradske židovske općine vidljivo je da se do 1905. više rađalo negoli se umiralo izuzev 1872., 1873., 1892. i 1899. godine, kada je više članova gornjogradske općine umrlo negoli se rodilo. U razdoblju od 1852. do 1862. prirodni prirast bio je 141, od 1862. do 1872. 190, od 1873. do 1883. čak 217, od 1884. do 1894. 111, od 1895. do 1905. 117, da bi od 1906. do 1918. počeo padati i spustio se na negativnih 25. Odnosno broj rođenih od 1852. do 1862. iznosio je 266, a umrlih 125. Od 1862. do 1872. broj rođenih iznosio je 552, a umrlih 335. To je ujedno i razdoblje koje je doseglo najveću pozitivnu razinu. Od 1884. do 1894. rođenih je bilo 514, a umrlih 403. Od 1895. do 1905. rođenih je bilo 467, a umrlih 350 i od 1906. do 1918. prvi put je broj umrlih 434 nadmašio broj rođenih 409. Najviše rođenih bilo je 1875. godine, a najmanje 1918. godine. Od 1905. godine više se umire negoli se rađa.⁶⁵

Hrvatska je u ovim popisnim razdobljima teritorijalno podijeljena na osam županija. Osijek je teritorijalno pripadao Virovitičkoj županiji. Kakva je analiza Židova u

⁶⁵ Usp. I. B., Statistički materijal grada Osijeka - Iz župskih matice, *Osječki zbornik*, br. 2. i 3. (1948), str. 279; HR - HDA, M - 3430; M - 1511.; M - 3423; M - 3442, M - 1513.

Virovitičkoj županiji u odnosu na ostale županije u popisnom razdoblju 1880.–1910. godine? U odnosu na ostale županije broj Židova u Virovitičkoj županiji je u stalnom porastu, što je karakteristično i za sam grad Osijek. Uz Zagrebačku županiju i djelomično Srijemsku, Židovi i dalje brojčano najviše žive na području Virovitičke županije (vidi *Tablicu 4*).

Tablica 4. Broj Židova od 1880. do 1910. po županijama u Hrvatskoj i Slavoniji

ŽUPANIJE	1880.	1890.	1900.	1910.
LIKA-KRBAVA	10	7	7	12
MODRUŠKO RIJEČKA	89	258	335	382
ZAGREBAČKA	2.400	3.264	4.659	5.680
VARAŽDINSKA	1.420	1.585	1.616	1.341
BJELOVARSKO-KRIŽEVAČKA	1.463	1.995	2.271	2.406
POŽEŠKA	1.337	1.928	2.390	2.432
VIROVITIČKA	3.721	4.465	5.044	5.199
SRIJEMSKA	3.048	3.759	3.896	3.779
UKUPNO HRVATSKA I SLAVONIJA	13.488	17.261	20.032	21.231

Izvor: Milovan Zoričić, *Popis Žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1883; *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i reperitorij mjesta*, Zagreb, 1889; *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije - Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890; Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, 1905, Zagreb, 1913; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1914.

Nešto o osječkim židovskim obiteljima

Osječke židovske obitelji bile su najvećim dijelom aškenaskog porijekla, dok se sefardskog spominju samo neke (dolaze iz Zemuna, Sarajeva, Trsta...), s time da se većina sefardskih obitelji ipak doselila nakon Prvog svjetskog rata. Obitelji koje su se doselile u prvoj polovici 19. stoljeća, u drugoj polovini zauzimale su vodeću ulogu unutar židovske ali i osječke zajednice. Do 1918. godine može se govoriti o trima židovskim generacijama u Osijeku. Prva generacija su Židovi koji su se doselili između 1830.–1845. godine i mjesto rođenja im se ne nalazi u Hrvatskoj, već u današnjoj Mađarskoj, Austriji, Slovačkoj ili Poljskoj. U drugu generaciju spadaju djeca židovskih obitelji iz prve generacije, koja su djelomično rođeni u Osijeku, Dardi, Retfali ili izvan (u susjednim hrvatskim mjestima (Našice, Đakovo, Vukovar...) ili u susjednim mađarskim mjestima: Bonyhád, Nagykanizsa, Siklós, Szigetvár, Hodos...). Uz njih se vežu i nova doseljavanja Židova, jer su nakon 1860-ih ti pojedinci stasali za sklapanje brakova. Židovi su se kao i drugdje ženili tek nakon što bi priskrbili izvjestan imetak, tako da je prosječna dob ženika bila oko 30, a mlade oko 20 godina (djevojka sa 25 godina nije se više smatrala mladom, op. a). Osječki Židovi koji su imali kćeri, uglavnom su ženike svojim kćerima nalazili izvan Osijeka, a i obrnuto. Većina mladoženja po mjestu rođenja dolazi iz susjednih mađarskih županija (Toronotal, Bačka, Baranja, Somogy, Zala....), manje iz Slovačke (sjevernih ugarskih županija) ili još dalje (Galicija, Rusija). Ima i onih koji dolaze iz bliže okolice

Osijeka, Varaždina, Koprivnice pa i Zagreba. U treću generaciju spadaju oni Židovi koji su rođeni od 1880. nadalje i kojima je mjesto rođenja Osijek i koji se žene/udaju za nekog tko je rodom iz Osijeka ili susjednih mjesta. Iako se i dalje pojavljuju ženici iz raznih dijelova Habsburške Monarhije, ipak nešto manje negoli je to bilo u prethodnim razdobljima. Kćeri osječkih Židova iz redova trgovaca i poduzetnika, nakon sklapanja braka u najvećem broju ostajale su i dalje u Osijeku, te su njihovi muževi, pomagali očevima u daljnjem širenju posla, odnosno ostajali su u Osijeku. Većina osječkih Židova do 80-ih godina 19. stoljeća bili su sitni trgovci, obrtnici, srednji i niži sloj, da bi se nakon 1880. počeli pojavljivati i poduzetnici, bankari, liječnici⁶⁶ i odvjetnici.⁶⁷

Iako se još uvijek osječki Židovi bave tradicionalnim poslom – trgovinom, dio židovskih obitelji u Osijeku se izdvaja i postaju dio osječke trgovačke elite (u koju se ubrajaju imućni trgovci: hrvatskog, njemačkog, slovenskog, srpskog, mađarskog, grčkog i češkog podrijetla), te zajedno s njima sudjeluju kao promicatelji procesa modernizacije i građanske emancipacije u Osijeku sve do Prvog svjetskog rata. I dalje je većina osječkih Židova privrednika i trgovaca zadržala svoju vjersku i etničku zasebnost, ali su u pravilu bili vrlo uspješno akulturirani u ozračje građanske kulture Osijeka. Uz gospodarstvo u kojem su prednjačili (osnivači su svih većih poduzeća u gradu),⁶⁸ osječki Židovi bili su

⁶⁶ Usp. Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek - Čarobni tim d.o.o., 2013, str. 132-133. Među prvim židovskim liječnicima u Osijeku bio je jedan od osnivača Židovske bogoštovne općine u Gornjem gradu dr. Mavro/Moritz Reiner (1816.–1898.). Uz njega spominje se Karl Klein (1864.–1898.) koji je nakon završetka studija liječničku službu obavljao prvo u Slatini, pa u Sotinu. Od kraja 70-ih godina 19. stoljeća spominju se Hinko Freund (1826.–1883.), Dragutin/Karl Reinfeld (1861.–1916.), Oskar Kohlbach (1871.–1932.), Izidor/Isidor Arminski (1857.-1917.), Bela pl. Fischer (1867.–1938.), Max Arminski (1876.–1942.), Emil/Milan Rechnitz (1873.–1939.), Geza Fein (1871.–1944.), Vilim/Vilko Goldstein (1847.–1909.), Alberto Fleisch (1851/1852.–1887.), Mavro Reichsmann (1801.–1873.), Maksimilijan Schwarz (1809.–1884.), Sigismund Herzog (1822.–1885.), Ignjat Hirsch, Emil/Milan Ziffer/Ciffer (1847.–?), Aleksa Kaiser (1871.–?), Mavro Horn (1872.–1934.), Srećko Milić (1882.–1942.), Karlo Weissmann (1890.–1953.) i Edmund Altmann (1888.–1941.). Uz njih se navode i oni koji su radili unutar vojnih institucija, kao što su carski i kraljevski liječnik u Tvrdi Samuel Fekete, Josip Tyrmann, Skender Kanizsai, Akos Rác (1872.–1956.), koji se 1918. specijalizirao kao liječnik za zubne bolesti i Adolfo Klein (1858.–1905).

⁶⁷ Usp. Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek - Čarobni tim d.o.o., 2013, str. 134-135. U razdoblju do završetka Prvog svjetskog rata vrlo ugledni osječki odvjetnici bili su Hugo Spitzer, dugogodišnji predsjednik gornjogradske Židovske općine. Uz njega istaknuli su se i Vilim Winter (1855.-1915.), Aladar Klein (1879.–1934.), Julijo Springer (1856.–1915.), Ernst Fischer (1855.–1944.), Edmund Fischer (1884.–1942.), Josip Horn (1882.–1935.), Marko Leitner (1882.–1943.), Hinko Plachte (1863.–1941.), Julijo Kaiser (1884.–1941.), Mavro Rein (1867.–1943.), Julijo Svečensky/Svečenski (1864.–1920.), Makso Bloch, Oskar Brichta (1875.–1948.), Alfred Korsky (1873.–?), Geza Buchwald (1886.–1942.), a jedno vrijeme Srećko/Felix Schich (1874.–1933.), Hermann Weissmann (1884.–1942.), Mosin Klein (1867.–1942.), Makso Frankl (1875.–1915.), Feliks/Felix Kohn (1880.–1937.), Bela Friedmann (1880.–1941.), Feliks Kohn (Kolar) (1880.-1937.), Josip Rosenberg (1886.–1942.), Makso Kaiser (1871.–1924.), koji je djelovao i u Beču i drugi. Kao sudac spominje se Vladoje Rottmann/Rotman (1884.–1928.).

⁶⁸ Usp. Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek - Čarobni tim d.o.o., 2013, str. 108-129. Židovi su bili vlasnici ili dioničari ovih poduzeća: *Dunavskog parobrodarskog društva*, *I. slavenskog dioničarskog društva za tvornicu stakla u Osijeku*, *I. općeg slavenskog štednog i pripomoćnog društva*, *Dioničarskog društva za konjsku željeznicu u Osijeku*, *Kupališnog društva "Dianabad"*, *Paromlin Union*, *Banke Weismayer & Sorger Comp.*, *Paromlin Josip Kruass & sinovi*,

uključeni i u razvoj vlastitih konfesionalnih društava,⁶⁹ ali i kulturnih i inih institucija u gradu.

Kada krajem 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća nastaje u Osijeku veliki broj humanitarnih/dobrotvornih, građansko-staleških (profesionalnih), radničkih, socijalnih, zdravstvenih, prosvjetno-kulturnih i športskih udruga, te klubova osječki Židovi su jedni od utemeljitelja ili članova tih udruga odnosno klubova.⁷⁰ Uz svakidašnji općinski rad osječki Židovi su sudjelovali i u političkom, kulturnom i društvenom životu Osijeka. Osobito su bili aktivni u političkom životu te su se ovisno o svojim usmjerenjima više priklanjali režimskim strankama,⁷¹ negoli opoziciji, iako ima primjera da je nekolicina osječkih Židova pripadala hrvatskim oporbenim krugovima.⁷² Uz sudjelovanje u osječkom političkom životu, osječki Židovi su se među prvima u Hrvatskoj uključili i u svjetski cionistički pokret, pa je Osijek zahvaljujući njima kolijevka cionizma u Hrvatskoj.⁷³

Osijek – značajno središte na prijelazu stoljeća

Zašto je Osijek bio toliko privlačan useljenicima, Nijemcima, Mađarima, Slovcima i Židovima? Jedan od razloga bio je njegov gospodarski uspon. Zbog svog povoljnog ze-

Paromlin Merkur, Hrvatsko-slavonsko društvo d.d. za industriju šećera, Prva hrvatsko – slavonska tvornica šećernih proizvoda i čokolade u Osijeku; Tvornica likera i ruma, I. Berger & sin, tvornica rakije, ruma, konjaka i likera; Herman & Weiss, tvornica rakije, ruma, konjaka i likera te Salamon Schwarz & sinovi, tvornica rakije, ruma, konjaka i likera, Osječka ljevaonica željeza i tvornica strojeva d.d. (potonji OLT), Tvrtka Berger i drug, Tvornica konoplje, Tvrtka Haas & Deutsch, Društvu za proizvodnju opeke / Društvo osječke parne ciglane i dr.

⁶⁹ Usp. Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu-društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Plava biblioteka – Globus, 1992, str. 421; Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek – Čarobni tim d.o.o., 2013, str. 210-232. Osječki su Židovi do 1918. godine osnovali ova konfesionalna društva: *Hevra Kadiša u Gornjem gradu, Dobrotvorno društvo Tenech –dol, Društvo Sandekoes, Donjogradska Hevra Kadiša, Izraelitičko dobrotvorno gospojinsko društvo u Gornjem gradu, Izraelitičko gospojinsko dobrotvorno društvo u Donjem gradu, Cionističko društvo "Theodor Herzl", Židovska čitaonica, Osječka židovska omladina, Bar Giora srednjoškolsko društvo, Djevojačko cionističko društvo Mirijam.*

⁷⁰ Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek – Čarobni tim d.o.o., 2013, str. 152-154. Kao utemeljitelji ili članovi osječki Židovi se spominju unutar ovih društava: *Društva slavonskih liečnika u Osijeku, Opće društvo za potporu bolesnika, Čovječnosti, dobrotvornoga društva za podpomaganje bolesnih Osijek, Gornji grad, Crveni križ, gornjogradsko Dobrovoljno vatrogasno i gombalačko društvo, novogradsko Dobrovoljno vatrogasno društvo, Dobrotvorno društvo "Milodar" (1886.), Društva za zaštitu napuštene djece, Osječko trgovačko društvo/Kaufmännischen Vereins, Društvo slavonskih liječnika, Slavonskoga gospodarskog društva, Hrvatske građanske čitaonice u Donjem gradu, Gornjogradskoga društva "Kasino", Donjogradskoga društva "Kasino", Hrvatskog pjevačkog društva "Zrinski", Hrvatskoga pjevačkog društva "Lipa", Osječkoga glazbenog društva, Hrvatskoga trgovačkog društva Merkur, podružnica Osijek, Građanskoga streljačkog društva, Hrvatskog sokola, Planinarskoga društva Bršljan, Slobodno zidarske lože "Budnost" i dr.*

⁷¹ Usp. Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti, memoari*, II. izdanje, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003, str. 192.

⁷² Usp. Isto, str. 192.

⁷³ Usp. Ljiljana Dobrovšak, "Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 37 (2005), str. 479-495.

mljopisnog položaja u blizini istočne i južne granice Osijek je postao pretovarno i raspodjelno središte za uvezenu robu, te je bio jedno od glavnih središta žitne trgovine i trgovine stokom, što je dovelo do znakovitog povećanja broja poduzetnika koji su se bavili trgovinom. Najviše se novih trgovaca javilo u trgovanju mješovitom robom, a među njima isticali su se Židovi. Uz izgradnju prometnica, posebice željezničkih došlo je do pojačanog iskorištavanja slavonsko-srijemskih šuma te jačanja prerađivačke industrije (drvene, prehrambene, tekstilne, kožne i drugih).⁷⁴ Osijek je isto tako početkom 20. stoljeća postao u stanovitoj mjeri željezničko čvorište produljenjem lokalnih željeznica. Ubrzaniji proces akumulacije domaćega kapitala u bankama i štedionicama pozitivno se odrazio na porast privrede u nekoliko grana te osobito na širenje tvorničkoga poduzetništva u gradu. U Osijeku je 1910. radila jedna željeznička radionica, dvije tvornice strojeva, dva velika staklarska poduzeća, četiri građevna poduzeća, klesarija, ciglana, tvornica žigica, predionica pamuka, tvornica šećera, tri paromlina, plinara, tri tiskare i tri ugostiteljska poduzeća.⁷⁵ Udjel osječkih Židova bio je golem u razvoju dioničarstva i trgovine, tvorničkoj industriji, ovdšnjim bankama i štedionicama i drugim gospodarskim ustanovama koje dobivaju izuzetnu važnost u sustavu nacionalne ekonomike, što je i utjecalo da je Osijek na prijelazu stoljeća jedan od najvećih i gospodarsko najrazvijenijih gradova Hrvatske.⁷⁶

Drugi poticaj useljavanju Židova u Osijek bile su obiteljske veze. Budući da je osječka židovska zajednica bila relativno mlada, kada su njezini pripadnici prve i druge generacije došli u dob za sklapanje brakova, mladoženje i mlade pronalazili su širom Habsburške Monarhije. Nerijetko bi se događalo da su se sa mladom ili s mladoženjom doselili njihovi roditelji ili šira obitelj (braća i sestre). Obiteljske veze bile su važne i kod pokretanja novih poslova, jer su se ortaci tražili među članovima uže i šire obitelji koje su bile raspostranjene širom Monarhije.

Osijek je Židovima bio privlačan jer je bio multietnički i višejezični grad. Krajem 19. stoljeća Osijek je bio pretežno naseljen Nijemcima ili bolje reći njemačkim govornicima, jer popisi od 1880 do 1910 ne donose razdiobe po narodnosti već po jeziku. U Osijeku su Nijemci činili najbrojniju etničku grupu u gradu, o čemu nam govore statistički podaci, prema kojima je 1880. u Osijeku živjelo 49,28%, 1890. – 53,88%, 1900. 52,30% i 1910. – 37,81% njemačkih govornika.⁷⁷ Njemački će etnički element sve do osnutka Kraljevine SHS 1918. godine imati glavnu ulogu u kulturnom i gospodarskom životu Osijeka.

⁷⁴ Usp. Zlata Živaković Kerže, "Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 33 (2001), str. 478-479.

⁷⁵ Usp. Zlata Živaković-Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve, trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od 1868. do 1918.*, Osijek: Hrvatski institut za povijest, 1999, str. 13, 14, 20-22, 59, 60, 110.

⁷⁶ Usp. Zlata Živaković-Kerže, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.–1918.)*, Osijek: HIP – Podružnica za povijest Slavonije, Društvo za hrvatsku povjesnicu, 1996, str. 20, 36-38, 42, 43; Zlata Živaković-Kerže, *Židovi u Osijeku (1918.–1941.)*, Osijek – Slavonski Brod: Židovska općina Osijek – Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005, str. 428-434.

⁷⁷ Usp. Velimir Petrović, "Esekerski – što je to?", *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice, VHD Jahrbuch*, Osijek, 1995, str. 108; Zlata Živaković-Kerže, "Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 33 (2001), str. 481.

Tablica 5. Stanovništvo u Osijeku po materinjem jeziku 1880. do 1910. (u postocima)

STANOVNIŠTVO PO JEZIKU U OSIJEKU	1880. %	1890. %	1900. %	1910. %
HRVATSKI ILI SRPSKI	41.11	35.99	35.44	47.10
SLOVENSKI	0.69	0.68	0.59	0.52
ČEŠKI	1.51	1.39	0.99	1.27
SLOVAČKI	0.28	0.36	0.45	0.35
RUSINSKI /RUTENSKI	0.01	0.02	0	0.02
MAĐARSKI	6.33	6.97	9.61	12.40
NJEMAČKI	49.2	53.88	52.30	37.81
TALIJANSKI	0.43	0.40	0.19	0.13
OSTALI	0.36	0.31	0.43	0.40
UKUPNO	100	100	100	100

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, 1905., str. 46; Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, II, 1906.-1910., str. 32.

Ovoj grupaciji njemačkih govornika u Osijeku mogu se pribrojiti i Židovi koji su u najvećem broju govorili njemačkim jezikom, a o tome nam svjedoče popisi iz 1900. i 1910. godine (vidi *Tablicu 6.*).⁷⁸ Budući da je u Osijeku njemački jezik bio prisutan u svakodnevnom poslovnom i kulturnom životu, nije bilo stanovnika koji ga nije poznao. Prilagodba novoj sredini Židovima koji su dolazili iz njemačkih govornih područja (zapadnih mađarskih županija) nije predstavljala poteškoće te su Židovi zbog toga vrlo brzo napredovali u gospodarskom i kulturnom životu Osijeka.

Tablica 6. Židovi u Osijeku po materinjem jeziku od 1880. do 1910.

Jezici	BROJ ŽIDOVA		BROJ ŽIDOVA (%)	
	1900.	1910.	1900.	1910.
hrvatski ili srpski	271	731	13,09	31,24
slovenski	1	0	0,05	0,00
češki	5	7	0,24	0,30
slovački	4	3	0,19	0,13
rusinski	0	0	0,00	0,00
mađarski	355	542	17,15	23,16
njemački	1.415	1.047	68,36	44,74
talijanski	0	10	0,00	0,43
ciganski	0	0	0,00	0,00
ostali i nepoznati jezici (hebrejski i dr.)	19	0	0,92	0,00
UKUPNO ŽIDOVA U OSIJEKU	2.070	2.340	100,00	100,00

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, 1905, str. 46; Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, II, 1906.-1910., str. 32.

⁷⁸ Usp. Agneza Szabo, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.", *Naše teme*, br. 7-8, 33 (1989), str. 2133.

Zaključak

I što na kraju reći, iako je židovska općina u Osijeku osnovana sredinom 19. stoljeća, do kraja Prvoga svjetskog rata postala je jedna od najutjecajnijih u Hrvatskoj. Zbog mogućnosti razvoja što ga je Osijek pružao, Židovi su se najviše i u njega useljavali u odnosu na ostale hrvatske gradove. Isto tako ukupan broj Židova u odnosu na ostalo stanovništvo bio je najveći u Osijeku i iznosio je više od 8%. Useljavanje Židova u Osijek i njihov utjecaj na osječke događaje trajat će sve do kraja Prvog svjetskog rata, da bi u međuratnom razdoblju došlo do stagnacije i nakon 1945. godine do uništenja ove nekad ugledne židovske zajednice na istoku Hrvatske.

LITERATURA

- Balta, Ivan, "Toponomastičke i vjerske posebnosti hrvatske Baranje", *Povećalo*, časopis Zavoda za Baranjsku povjesnicu Beli Manastir, br. 1, (2004), str. 161-174.
- Bösendorfer, Josip, "Vjerska organizacija u Osijeku", *Zbornik arheološkog kluba "Mursa"* (ur. Bösendorfer, Josip), Osijek: Muzej Slavonije, 1936, str. 22-23.
- Čepulo, Dalibor, *Ustavne i političko-upravne zakonodavne reforme u Hrvatskoj u razdoblju banovanja Ivana Mažuranića (ustrojstvo vlasti i građanske slobode i prava)*, Zagreb, 1998. [neobjavljena disertacija]
- Dobrovšak, Ljiljana, "Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 37 (2005), str. 479-495.
- Dobrovšak, Ljiljana, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, Zagreb, 2007. [neobjavljena disertacija]
- Dobrovšak, Ljiljana, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek - Čarodni tim d.o.o., 2013.
- Eladar, Rueben, "Osječki rabin dr. Samuel Spitzer i njegovi potomci", *Ha-kol*, br. 88, (2005), str. 46-47.
- Firinger, Kamilo, "Židovi u Osijeku 1814.", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 2-3, (1948), str. 278-279.
- Fišer, Darko, "Židovi u Osijeku", *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* (ur. Kraus, Ognjen) Zagreb: Židovska općina, 1998, str. 425-427.
- Frejdenberg, Maren, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb: Dora Krupićeva, 2000.
- Gates, Rebecca, "Eighteenth century Schutzhetten: Esterházy Patronage of the Jews", *Jewish Social Studies*, br. 3/4, 47 (1985), str. 189-208.
- Gross, Mirjana i Szabo, Agneza, *Prema hrvatskom građanskom društvu - društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Plava biblioteka - Globus, 1992.
- Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985.
- Karač, Zlatko, "Bilješke o Osječkoj donjogradskoj sinagogi", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 29, (2010), str. 245-252.
- Kosier, Ljubomir, *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije, II., Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd - Zagreb, 1936.

- Kovač, Vlasta, "Neobavezne reminiscencije jedne bivše Osječanke", *Ha-kol*, br. 61-62, (1999), str. 6-14.
- Kovač, Vlasta, "Osječki nadrabin dr. Samuel Spitzer i njegovi potomci", *Ha-kol*, br. 88, (2005), str. 45-49.
- Lacković, Zlatko, "Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka za razdoblje pod početaka devetnaestog do kraja dvadesetog stoljeća", *Novi Omanut*, br. 71, (2005), str. 1-3.
- Martinčić, Julijo i Vitek, Darko, "Demografska slika Virovitičke županije 1869.", *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, br. 23, (2007), str. 187-200.
- Marton, Ernő, "The Family Tree of Hungarian Jewry - Outline of The History of The Jewish Settlement in Hungary", *Hungarian - Jewish Studies*, New York, 1966, str. 1-59.
- Pavličević, Dragutin, "Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.", *Hrvatske županije kroz stoljeća* (ur. Pavličević, Dragutin), Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 71-98.
- Petrović, Velimir, "Esekerski - što je to?", *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice, VHD Jahrbuch*, Osijek, 1995, str. 44-52.
- Schwarz, Nathan, "Nešto iz povijesti Židovske bogoštovne općine u Osijeku", *Jevrejski almanah za godinu 5688, 1927.-1928.*, (1927), Vršac, str. 193-196.
- Schwarz, Nathan, Zur Geschichte der israelitischen Cultusgemeinde Essek, *Upravni izvještaj predstojništva izraelitičke bogoštovne obćine u gornjem Osijeku za godine 1897, 1898, 1899, Osijek*, 1900.
- Sršan, Stjepan, "Kako je Osijek 1809. postao slobodan i kraljevski grad", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 10, (2009/2010), str. 15-34.
- Sršan, Stjepan, *Kotar Osijek 1786. godine*, Osijek: Državni arhiv, 2002.
- Szabo, Agneza, "Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850.-1880.", *Historijski zbornik*, god. XL, Zagreb, 1987, str. 67-223.
- Szabo, Agneza, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.", *Naše teme*, br. 7-8, 33 (1989), str. 2128-2138.
- Švob, Melita, "Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)", *Migracije u Hrvatskoj - regionalni pristup* (ur. Lajić, Ivan), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998, str. 171-207.
- Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj - židovske zajednice*, II, Zagreb: Izvori, 2004.
- Vranješ-Šoljan Božena, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, Zagreb: Educa, 2009.
- Vranješ-Šoljan, Božena, "Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.-1918.)", *Hrvatske županije kroz stoljeća* (ur. Mirošević, Franko), Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 99-112.
- Vukelić, Vilma, *Tragovi prošlosti, memoari*, II. izdanje, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003.
- Wertheimer-Baletić, Alica, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb: Mate, 1999.
- Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe, Zagreb, 1988.
- Živaković-Kerže, Zlata, "Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 33 (2001), str. 476-493.
- Živaković-Kerže, Zlata, *S tradicionalnih na nove puteve, trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od 1868. do 1918.*, Osijek: Hrvatski institut za povijest, 1999.
- Živaković-Kerže, Zlata, *Stradanja i pamćenja, Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek - Slavonski Brod: Židovska općina Osijek - Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006.

- Živaković-Kerže, Zlata, "Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 28, (2007), str. 161-170.
- Živaković-Kerže, Zlata, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, Osijek: HIP - Podružnica za povijest Slavonije, Društvo za hrvatsku povjesnicu, 1996.
- Živaković-Kerže, Zlata, *Židovi u Osijeku (1918.-1941.)*, Osijek - Slavonski Brod: Židovska općina Osijek - Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.
- Živaković-Kerže, Zlata, "Židovi u Osijeku i njihov utjecaj na gospodarski i javni život grada na prijelazu dva stoljeća (1868.-1914.)", *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998, str. 428-434.

Izvori:

Neobjavljena arhivska građa

Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb

a) Matične knjige Židovske općine u Osijeku (mikrofilmovi)

M-3430. Matični ured u Osijeku – Židovska općina u Osijeku: rođeni 1780.–1899., rođeni 1882.–1896., rođeni od 1897.–1905., rođeni 1913.–1942.

M-1666. Matične knjige - Nadrabinat u Osijeku – okrug Našice - Našice, Podgorač - južna Mađarska rođenih 1779.–1937., vjenčanih 1918.–1935., umrlih 1914.–1933.

M-3423. Matične knjige Osijek - vjenčanih 1852.-1899., navještenja 1857.–1899., umrlih 1852.–1899., vjenčanih 1882.–1896., umrli 1882.–1896.

M-3442. Matične knjige Osijek umrlih 1896.–1903., 1913.–1942., 1903.–1947.

M-1511. Matične knjige bogoštovne općine Orahovica, Donji Miholjac, Osijek, Virovitica, Bogoštovna općina Orahovica-umrli 1914.–1933., Bogoštovna općina Osijek - Donji Miholjac rođenih 1780.–1913., vjenčanih 1858.–1912., umrlih 1858.–1913., Virovitica; rođeni 1856.–1881., vjenčani 1856.–1880.

M-513. Nadrabinat u Osijeku - Matične knjige rođenih 1905.–1945.

M-3437. Nadrabinat u Osijeku vjenčani 1897.–1902., 1902.–1945.

b) Zemaljska vlada - Odjel za bogoštovlje i nastavu (BINZV)

Magyar Országos Léveltár (MOL), Budapest

Ugarsko namjesničko vijeća - Helytartótanácsi Léveltár - C szekció C - 55

Departamentum Judaeorum 1783-1848. (MOL, HL, DJ)

Hrvatski državni arhiv u Osijeku, (HR - DAOS)

6 (Gradsko poglavarstvo), Osijek

Arhiv Židovske općine u Osijeku (AŽOO)

Rukopis anonimnog autora, Povijesni prikaz o Hevri Kadiši u Osijeku – gornji grad, Osijek, 1908.

Novine:

Carsko-kraljevske službene Narodne novine, Zagreb, 1850-1860.

Narodne novine, 1860.

Objavljeni izvori:

- A magyar Korona Országaiiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állatok, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest, 1871./ Ergebnisse der in den Ländern der ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nachweisung der nutzbaren Hausthiere, König. Ungarische Statistische Bureau, Pest, 1871.
- B. I., "Statistički materijal grada Osijeka – Iz župskih matica", *Osječki zbornik*, Osijek, br. 2 i 3, (1948), str. 279.
- Gavrilović, Slavko, *Grada o balkanskim trgovcima u Ugarskoj 18. veka*, carinarnice, knjiga II, Beograd: Sanu, 1996.
- Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije – Repertorij mjesta po posljedicih popisa godine 1890, Zagreb, 1892.
- Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta, Zagreb, 1889.
- Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914.
- Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914.
- Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. u Zagrebu, Zagreb, 1864.
- Sršan, Stjepan (preveo i priredio), Zapisnik poglavarstvenih odluka slobodnog i kraljevskog grada Osijeka od 30. kolovoza do zadnjeg dana prosinca 1809. godine po političkim i gospodarstvenim predmetima, Osijek, kolovoz 2009.
- Sršan, Stjepan (priredio), *Podnesci Općine Donji grad Osijek 1742.-1759., godine*, gradivo za povijest Osijeka i Slavonije, knj. 23, Osijek, veljača 2011.
- Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, 1905, Zagreb, 1913.
- Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, II, 1906-1910, Zagreb, 1917.
- Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Vienstand von Österreich – nach der zählung, 31. listopada 1857, Beč, 1859.
- Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie zusammengestellt von der Direktion der administrativen Statistik im K. K. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten, Neue Folge, III, Beč, 1858.
- Zoričić, Milovan, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Narodnih novinah, 1883.
- Zoričić, Milovan, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885.

THE IMMIGRATION OF JEWS TO OSIJEK AND THE INTERGRATION AT THE TURN OF 19TH – 20TH CENTU

Abstract

The first Jews appeared in Osijek after the liberation from the Ottomans in the late 17th century but the first permanently settled Jews were registered as of the year 1783. The Jewish Community Osijek was founded in the mid 19th century and since that time the rise of Jewish community had started Osijek. From the mid 19th century a significant immigration wave of Jews followed up in Osijek, which is confirmed by the first official census. The families that had immigrated in the first half of the 19th century, took up the leading role both within Jewish and Osijek community in the second half of the 19th century. Until the 80-ies of the 19th century the majority of Jews in Osijek were petty traders, artisans, of the middle and the lower class but after 1880 there were entrepreneurs, industrialists, bankers, doctors and lawyers. Although most Jews in Osijek were still engaged in the traditional business-trade, a few Jewish families in Osijek stood out and became part of the Osijek merchant elite. They together participated as promoters of the process of modernization and civic emancipation in Osijek until the First World War. The majority of Osijek Jews still maintained their religious and ethnic distinctiveness but as a rule they were successfully acculturated in the atmosphere of the civic culture in Osijek. Along with being pioneers of the economy (They were founders of all the major companies in the city). Osijek Jews were involved in the development of their own confessional communities but also in the development of cultural and other institutions in the city. Due to the development possibilities offered in Osijek at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century, Jews moved to Osijek more than to any other Croatian city. Jewish immigration to Osijek and their influence on the events in Osijek lasted until the end of the First World War, followed by the interwar period of stagnation and after 1945 the once prominent Jewish community in the East of Croatia was destroyed.

Keywords: Jews, Osijek, census, immigration